

УДК 904.161.2

ДРУГА ХВИЛЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКИХ  
СТАРОЖИТНОСТЕЙ (60–90 РОКИ XX СТ.)

Надія ГАВРИЛЮК

доктор історичних наук,

заступник директора з наукових питань

НДІ українознавства КНУ ім. Шевченка

ORCID 0000-0002-23695701

Однією з проблему вивченні козацьких старожитностей є застаріле твердження про те, що археологія нібито не дає інформації про козацтво. Вважалося, що за методикою польових археологічних досліджень, все, що трапляється у розкопах пізніше XIV ст. не підлягає фіксації. Однак сумлінні дослідники включали у звіти і те, що походило з верхніх шарів поселень, або ті матеріали, що походили з об'єктів більш пізнього датування. Досліджуючи історіографію археологічного вивчення козацтва, точніше, пам'ятки локалізовані у степовій частині України, вдалося виокремити чотири хвилі археологічного вивчення козацьких старожитностей [1, с. 174–177]. На жаль, їх археологічне вивчення дійсно мало характер хвиль, що коливалися разом з ідеологічним коливаннями в українському суспільстві. Тобто, сучасне планове та довготривале дослідження матеріальної культури козацьких старожитностей у степовій зоні України є актуальним і необхідним.

Мета розвідки: представити стан дослідження козацьких старожитностей у період з 60–90 років XX ст. (друга хвиля), коли процес їх вивчення був найбільш інтенсивний і він був пов'язаний з діяльністю Державного заповідника історії Запорозького козацтва на о. Хортиця.

З процесом підготовки чаші Каховського водосховища у 50-х роках минулого століття, асоціюється початок досліджень – перша хвиля археологічного інтересу до козацьких старожитностей. У складі Нікопольсько-Гаврилівської експедиції Інституту археології був створений

загін з промовистою назвою «Окремий загону з дослідження Запорозьких пам'яток» [7]. В.Ф. Копиловим були проведені розвідки та стаціонарні розкопки на території Чортомлицької та Покровської січей. На старих кладовищах Нікополя, с. Капулівки та Кута зафіксовані поховання з козацькими хрестами, на яких на той час ще читалися імена похованих там козаків, зафотографована та описана стара козацька хата. Однак загін пропрацював всього один сезон і отримав явно упереджену та негативну оцінку при рецензуванні, яка зберігається у Науковому архіві ІА НАНУ разом із звітом. Окремі відомості про знахідки XVII ст. містяться і у звітах про розкопки постскіфських городищ (наприклад, розкопки Любимівського городища) [3].

До досліджень козацьких пам'яток повернулися через двадцять років. Друга хвиля вивчення козацьких старожитностей була викликана постановою Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1965 року «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва» та з рішенням про створення на о. Велика Хортиця Державного заповідника історії Запорозького козацтва. Вирішувалося питання про будівництво музею – було представлено сім проектів музейного комплексу (жодний не був прийнятий). Пізніше проведений закритий конкурс. 18 травня 1970 р. нарешті був прийнятий проєкт Державного музею архітектури і побуту УРСР та Київського науково-дослідного проектного інституту містобудування. Цей проєкт розглянули і схвалили члени Політбюро ЦК КПУ у присутності П.Т. Тронька, В.Д. Єлізарова, В.Л. Єфременка та М.П. Киценка [2].

Тим часом на острові проводяться археологічні розкопки укріплень. У 1968 р. Р.О. Юра. досліджує фортифікацію на півночі острова Хортиці, так званий «Вал Сагайдачного», датований автором 1736–1739 рр. Експедиція працювала також територію фортеці на острові Канцерівському (Мала Хортиця, Байда). Основний археологічний матеріал датувався 1736 р., але найбільш ранніми були знахідки, віднесені до XV ст. У підсумку, Р.О. Юра

дійшов висновку, що «замок» Д. Вишневецького, якщо він знаходився на острові Канцерівському (Байді), був повністю зруйнований під час російсько-турецької війни [13].

Крім о. Хортиця стаціонарні археологічні дослідження проводяться на території Кам'янської Січі біля с. Республіканець Бериславського району Херсонської області у низовій Наддніпрянщині. Фіксуються об'єкти розкопів на березі Каховського водосховища. Було підтверджено висновок Д.Я. Яворницького, що саме у цій частині Кам'янської Січі розміщалося січове передмістя, тобто, ремісничо-господарські майстерні: зброярна, косторізна та кузні [9]. У наступні десятиріччя археологічний інтерес до козацьких старожитностей дещо затухає.

Тільки у 90-х роках відроджується «козацької археології». Поштовхом до цього стало не тільки активна праці хортицьких археологів, але й поява блискучого археологічного дослідження І.К. Свєшніковим поля битви при Берестечку, яке показало корисність використання археологічних джерел для вивчення козацької тематики. Докладний аналіз матеріалів з розкопок поля битви під Берестечком та поєднання результатів цього аналізу з письмовими свідченнями залишається класичним зразком дослідження до якого долучені усі наявні джерела [8, с. 164–266] для висвітлення однієї з героїчних подій в українській історії. З виходом цієї книги посилюється науковий інтерес до археологічних матеріалів козацької доби у степу. Продовжуються розкопки на о. Хортиці [5] та на Кам'янській січі [6, с. 143–147]. Саме у ці роки посилюється інтерес до козацької тематики Д.Я. Телегіна [12], який чи не першим ставить питання про необхідність збереження пам'яток козацької доби. Така подвижницька діяльність Д.Я. Телегіна втілилася у створенні дуже популярної до наших часів щорічної наукової конференції «Часи козацькі – Січі запорозькі», які довгий час проводив Центр охорони пам'яток під керівництвом О.М. Титової. Науковий супровід археологічних розкопок на козацьких пам'ятках набуває характеру планового, постійного

стаціонарного вивчення і потребує великомасштабних стаціонарних розкопок.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Havryliuk N.O. Arkheolohichni dzherela do vyvchennia istorii kozachchyny . «Ukrainoznavchi refleksii suchasnyi sotsiokulturnykh protsesiv» Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoï 190-richnyiï vidkryttia Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka 24 zhovtnia 2024 m. Kyiv 2024, S. 174–177. URL: [https://ndiu.knu.ua/images/2024/tezy\\_24.pdf](https://ndiu.knu.ua/images/2024/tezy_24.pdf) (дата звернення 13.10.2024 р.).
2. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti. R-5760. Fond M.P. Kytsenka. URL: [https://www.archivzp.gov.ua/uk/?option=com\\_content&view=article&id.](https://www.archivzp.gov.ua/uk/?option=com_content&view=article&id.) (дата звернення 13.10.2024 р.).
3. Dmytrov L.D., Kopylov V.F. Otchet o rabote Liubymovskoho otriada Beryslavsko-Kakhovskoi ekspedytsyy za 1952 hod. NA IA NAANU. 1952/3a.
4. Dmytrov L.D. Otchet o raskopkakh horodyshcha v s. Liubymovka Kakhovskoho r-na Khersonskoi obl. NA IA NAANU. 1951/4b.
5. Illynskiy V. Zaporozki sichi za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen: Khortytska Sich. Ukrainske kozatstvo: vytoky, evoliutsiia, spadshchyna. Kyiv, 1993. T. 2. S. 131-143.
6. Kozlovskiy A. Arkheolohichni doslidzhennia Kam'ianskoi Sichi. *Ukrainske kozatstvo: vytoky, evoliutsiia, spadshchyna*. Kyiv, 1993. T. 2. S. 143-147.
7. Kopylov V.F. Otchet o rabote Otdelnoho otriada po yssledovaniyu Zaporozhskykh pamiatnykov. NA IA NANU, 1951/2h.
8. Svieshnikov I.K. Bytva pid Berestechkom. Lviv, 1992. 298 s.
9. Sokulskiy A.L. Zvit pro robotu Dniprovskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 1974 r. NA IA NANU, 1974/119.

10. Sokulskyi A.L. Zvit pro istoryko-arkheolohichni doslidzhennia Bazavlutskykh sichei (Chortomlytska, Bazavlutska, Pokrovska). *NA IA NANU*, 1992/75.

11. Sokulskyi A.L. Zvit pro istoryko-arkheolohichni doslidzhennia Bazavlutskykh sichei (Chortomlytska, Bazavlutska, Pokrovska). *NA IA NANU*, 1992/75.

12. Telehin D.Ya. Sichi nyzovoho Dnipra: zberehty dlia maibutnikh pokolin. *Ukrainske kozatstvo: vytoky, evoliutsiia, spadshchyna*. Kyiv, 1993. T. 2. S. 153-161.

13. Yura R.O. Zvit pro robotu Khortytskoi ekspedytsii v 1968 r. *NA IA NANU*, 1968/13h.